

ملا میر قاری گیلانی و نسخه خطی انیس العاقلین

علی محمد پشتدار^۱
طیبه آذری‌نیا^۲

۱. مقدمه

تمدن و مدنیت هر قومی، مایه سربلندی و ارزشمندی آن قوم است؛ هر چه مدنیت و پیشینه قدیمی تری داشته باشد، فرهیختگی، آن ملت بیشتر خواهد بود. بر پایی یک جامعه فرهنگی، وابستگی بی‌واسطه‌ای با ادبا، علما و بزرگان و امرای دانش دوست آن کشور دارد.

خوشبختانه سرزمین ایران از این بابت طی، غنی است و در اعصار در همه زمینه‌های علمی، ادبی و تاریخی، دانشمندان و ادیبانی تربیت شده اند و آثار ماندگاری به یادگار گذاشته اند البته بسیاری از این آثار سبب تحولات سیاسی، دستخوش نابودی شد و اگر همت بلند مردانی هم چون خواجه نصیرالدین طوسی نبود چه بسا موردی برای افتخار کردن به تمدن ایرانی وجود نداشت.

پرداختن به موضوعات اخلاقی، از دیرباز مورد توجه نویسندگان و شعرای قرن‌های مختلف در ایران بوده است؛ به ویژه هنگامی که از طرف اقوام بی تمدن مورد هجوم و حشویه قرار می‌گرفته‌اند، به تألیف کتبی در زمینه‌های اخلاقی، گرفتار ائمه اطهار و حکمت روی می‌آورده‌اند.

در دوره صفویه نیز نوشتن کتب اخلاقی ادامه یافت؛ از جمله کتب اخلاقی این دوره می‌توان از تحفه المجالس مجد الدین حسینی، دستور السلطنه ابوالفضل منشی شیرازی، هفت کشور فخری هروی، انیس العاقلین ملا میر قاری گیلانی و اخلاق جهانگیری نورالدین محمد قاضی نام برد.

۱. استادیار دانشگاه پیام نور تهران . Email:am.poshtdar@gmail.com

۲. کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی

حفظ و احیای میراث علمان و فاضلان ادوار گذشته، از وظایف هر ملت است، چرا که خواندن این کتب به عنوان اسنادی معتبر، ضامن شناخت افکار اوضاع اجتماعی و فرهنگی، روش نگارش پیشینیان، الگوبرداری از محاسن آن و جلوگیری از تکرار و تقلید است. نگارنده بر پایه همین نظر که احیای این آثار، خدمتی به آیندگان وادی دینی به گذشتگان است، به تصحیح و تحقیق نسخه خطی انیس العاقلین، از تألیفات ملا میر قاری گیلانی، همت گماشت.

۲. احوال مؤلف

ملا میر قاری گیلانی فقیه، نویسنده و شاعر ایرانی نیمه دوم سده دهم و نیمه اول سده یازدهم هجری، هم عصر شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق) و شیخ بهایی (۱۰۳۱ ه.ق) بود. گویا وی همان کسی است که در مجموعه «شاه طهماسب صفوی» که به کوشش عبدالحسین نوایی به چاپ رسیده، نامه او به خان احمد گیلانی آمده و از او به نام «میر جلیل گوکه» یاد شده است. وی نویسنده و سراینده‌ای پرکار بوده و چندین اثر به فارسی و عربی نوشته است. از آثار اوست: *زبدۃ الحقایق* که کتابی همانند کسکول شیخ بهایی است، قاری این کتاب را در ۱۰۰۰ ه.ق به پایان برده و آن را به نام احمد خان گیلانی کرده است. لوازم الانشاء که آن را به میرزا محمدشفیع وزیر گیلان هدیه داده است. *انیس العاقلین* به نظم و نثر که آن را در ۱۰۰۵ ه.ق نوشته و نسخه‌ای از آن به شماره ۲۲۲۴ در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود. *اسرار القرآن* که آن را برای یکی از بزرگان فارس نوشته است. *منظومه مطالب العشاق* که نسخه‌ای از آن به شماره ۶۱۸ در کتابخانه وزیری یزد یافت می‌شود و شرح *نصاب الصبیان* که آن را در ۱۰۱۶ ه.ق نوشته و نسخه‌ای از آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. مؤلف در این کتاب از ۴۲ اثر دیگر در ادب، فلسفه، ریاضیات و اختر شناسی، از جمله رساله در *تنجیم* و *معرفت تقویم*، یاد می‌کند.^۱

۳. نسخه انیس العاقلین

نسخه خطی انیس العاقلین ملا میر قاری گیلانی در اخلاق، به شماره ۲۲۲۴ در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود. قطع ۲۰/۵ × ۱۴/۵ سانتی متر بوده، دارای ۲۳۰ صفحه و هر صفحه شانزده سطر دارد. خط نسخه نستعلیق متوسط بوده، خط و کاغذ آن، معمول قرن سیزدهم است. خود مؤلف در پایان کتاب تصریح کرده است که در روز سه شنبه ۲۳ محرم ۱۰۰۵ ه.ق، از تألیف کتاب فارغ شده است. کاتب در پایان نسخه افزوده است: «تمت..... برحسب الخواش میرزا محمد دابی ام قلمی و تحریر شد..... العبد الخاطی محمد رفیع بن محمد الأشتیانی». میان صحایف ۲۲۱-۲۲۲، یک ورق افتاده و مطالب آن را به خط دیگری، در حاشیه صحایف ۲۲۲ و ۲۲۳ نوشته اند.^۲ لازم به تذکر است که در فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس، اسم کتاب «انیس العاقلین» نوشته شده،

۱. *دائرة المعارف تشیع*، ج ۱۲، ۱۳۸۶، ص ۴۴۵.

۲. *فهرست نسخ خطی*، ج ۶، ص ۱۸۱.

ملا میر قاری گیلانی و ... / علی محمد پشت‌دار - طیبہ آذری‌نیا

اما خود نویسنده در صفحه سوم سطر هشت نسخه نام کتاب را «انیس العاقلین» ذکر می‌کند. در پایان کتابت نسخه در صفحه ۲۳۰ سطر چهار، ماه جمادی الثانی ذکر شده است.

۴. نسخه شناسی (مشخصات و ظاهری نسخه)

۴-۱. نسخه مجلس:

نام اثر: انیس العاقلین

نام مؤلف: ملا میر قاری گیلانی

سال تألیف و تحریر: روز سه شنبه ۲۳ محرم ۱۰۰۵ ه.ق.

کاتب: محمد رفیع محمد الآشتیانی

خط: نستعلیق، رنگینه نویسه دارد با مرکب قرمز

قطع: ۲۰/۵ × ۱۴/۵ سانتیمتر، ۱۶ سطر، ۲۳۰ برگ.

زبان: فارسی

رکابه: دارد.

۴-۲. نسخه کتابخانه و موزه ملک:

تا جایی که تفحص شده، تا کنون به جز نسخه یاد شده، نسخه دیگری از این کتاب به شماره ۱۳۱۳ در کتابخانه موزه ملک با مشخصات زیر یافت شده است:

تاریخ کتابت: ۱۲۴۶ ه.ق. و انتهای آن ممهور است.

کاتب: محمد باقر ابراهیم سیگارودی

خط: شکسته نستعلیق

قطع: ۳۰ × ۲۰ سانتیمتر و شامل ۱۱۰ صفحه ی ۲۱ سطری.

جلد: روغنی، گل بوته، و پشت ساده.

کاغذ: پسته ایی.

۵. مقابله دو نسخه

۵-۱. نسخه مجلس شورا (م) نسخه اساس:

آغاز: بعد از بسمله: سبحان من تحیر فی ذاته سواه / فهم و خرد به کنه و کمالش نبرده راه انجام: به حق محمد و آله الطیبین الطاهرین المعصومین و الحمد لله رب العالمین. تمت الكتاب الموسوم به انیس العاقلین، به عون الملك العالمین، به تاریخ شهر جمادی الثانی، العبد الخاطی، محمد رفیع ابن محمد الآشتیانی.

ارزیابی کلی نسخه:

نسخه خوانایی است و رسم الخط خوبی دارد. جز چند مورد کلمات ناخوانا، مشکل چندانی ندارد، اما نسبت به نسخه کتابخانه ملک کاستی‌هایی دارد که در مقابله آن دو، آورده شده است. از نظر حجم به دلیل

درستی خط، صفحات بیشتری دارد و از نظر محتوا جز چند حکایت اضافه، اختلافی با نسخهٔ ملک ندارد.

۵-۲. نسخهٔ کتابخانهٔ ملک:

آغاز: بعد از بسمله: سبحان من تحیر فی ذاته سواه / فهم و خرد به کنه و کمالش نبرده راه انجام: الحمد لله رب العالمین. تمت الكتاب، به عون الملک الوهاب، در ید عبد الحقیق الضعیف، محمّد باقر خلف مرحوم پناه میرزا ابراهیم سیگارودی، اختتام پذیرفته؛ به تاریخ یوم شنبه چهاردهم شهر ربیع الثانی، مطابق با رس ئیل من شهور سنهٔ ۱۲۴۶.

ارزیابی کلی نسخه:

این نسخه با نسخهٔ قبلی اشتراک بسیاری دارد. رسم الخط آن ریزتر است؛ به همین جهت حجم آن کمتر است. برخی مطالب در نسخهٔ قبلی آمده که در این نسخه نیامده و در عین حال، برخی حکایات در این نسخه هست که در نسخهٔ قبلی نیامده است؛ بنابراین نسخهٔ مجلس اساس قرار داده شده و از نسخهٔ کتابخانه ملک به عنوان نسخهٔ بدل در تصحیح و مقابله استفاده شده است.

ویژگی‌های زبانی در حوزهٔ کار دو کاتب:

نگارش و رسم الخط هر دو نسخه در بیشتر موارد مشترک است، جز چند مورد؛ مانند:

همایون (م ۱)، به شکل همیون آمده است.

سمای (م ۱)، به شکل سماء آمده است.

علیه السّلام (م ۱)، به شکل علیه سلام یا گاهی با علامت اختصاری (ع) نوشته شده است.

۶. موضوع کتاب

این کتاب در مجموعهٔ کتب اخلاقی (پند و اندرز در قالب نظم و نثر) به تقلید از گلستان سعدی به شمار می‌آید که محتوای این آثار غالباً برگرفته از کتب مرجعی چون اخلاق ناصری از خواجه نصیرالدین طوسی است. در دورهٔ صفویه آثار متعددی در این زمینه تألیف شده که این اثر نیز یکی از آنهاست.

مؤلف خود در موضوع کتاب می‌نویسد: «این محرّرهٔ ممزوج است به روایت‌های زیبا و حکایت‌های دلگشا از کلام هدایت انجام خجسته فرجام انبیای عظام و اولیای کرام و ابرار نیکو کردار و احرار همایون اطوار و حکمای نامدار و سایر اکابر شیرین گفتار، به طریق ایجاز و اختصار»^۱.

۷. شیوهٔ نثر و سبک انشاء

نثر کتاب، نمونهٔ نثر رایج در قرن یازدهم است؛ یعنی به کارگیری سجع‌های متوالی، مترادفات پی در پی، ترکیب‌های عربی، جمله‌های طولانی، مطابقت موصوف و صفت به شیوهٔ زبان عربی و استفاده از آرایه‌های ادبی از جمله ویژگی‌های این نسخه است.

نمونه‌ای از متن نسخه «... و علی الاتصال سُهیل معجزات واضحه و کرامات لایحه از یمن ذات وافره البرکاتش طالع و لامع بوده و سالکان مسالک تحقیق و مالکان ممالک تدقیق، همه از بحار ذخایر حقایق و

۱. قاضی گیلانی، ملا میر، انیس‌العقلین، ص ۲.

معارف معترف و فصیحای زمان و بُلغای دوران، جمله در بیان شمه‌ای از شرف ذات مُعلی و صفای مُزکای او به عجز موفور و قصور نامحصور، معترف^۱.

ملا قاری گیلانی در تألیف کتاب، از احادیث پیشوایان دین و سخنان بزرگان و حکایات و اقوال مشایخ معروفی چون پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، امیر المؤمنین علیه السلام، خواجه نظام الملک (مقت. ۵۴۸۵. ق)، ابوعلی سینا (ف. ۴۳)، بایزید (ف. ۲۶۱)، شبلی (ف. ۳۳۴)، منصور حلاج (مقت. ۳۰۹)، ابراهیم ادهم (مقت. ۱۶۱)، برخی دیگر از شعرا و نویسندگان پیش از خود، به مناسبت کلام بهره برده است؛ همچنین از کتاب دستورالوزرا خواجه نظام الملک نام می‌برد و مطالبی از آن نقل می‌کند. مؤلف تنها در بیان مسائل اخلاقی، غیر از ذکر اشعاری از دیگران، حدوداً چهل بیت از بوستان سعدی نقل کرده است؛ همچنین در مورد امور جهان مطالبی آورده است که به طور مشروح در جاویدان خرد آمده است.

در جاویدان خرد می‌خوانیم: «حکیم فرس آذرباد گفت که تمام امور دنیا قسمت یافته است به بیست و پنج حصّه و پنج حصّه از آن به گوهر و ذات و پنج حصّه از آن به میراث. اما پنج حصّه که به قضا و قدر الهی به هر کس می‌رسد و سعی و عمل و کسب و بخت و جد و جهد را در آن دخلی نیست، زن است و فرزند و [مال و] پادشاهی و عمر... و میر قاری گیلانی در انیس العاقلین چنین می‌نویسد:^۲

«اتفاق کرده‌اند حکما و علما که مدار جهان بر بیست و پنج چیز است. پنج از آن وابسته به قضا و قدر است. زن خواستن، فرزند شدن...»^۳

این بهره‌گیری از کتب و اقوال آگاهی، آشنایی وسیع مؤلف را از نویسندگان، کتاب‌های اخلاقی، سخنان بزرگان و حکایات‌های مشایخ، به خوبی آشکار می‌سازد. همین آگاهی و اشراف مؤلف بر اوضاع زمان است که باعث می‌شود وی در جای جای کتاب از اوضاع بد زمانه، بدعهدی روزگار، بدفکری بداندیشان و حرمان و بی‌نصبی ارباب فضل شکایت کند و کنج عزلت را بر همراهی با کوتاه اندیشان ترجیح دهد. اثر یاد شده، نمونه موجز و وافیه و کافی از تهذیب نفس، تدبیر منزل و کشور داری را ارائه می‌دهد و با بیان مسائل اخلاقی، آیات، احادیث، روایات، مشایخ و طریقت و بزرگان ادب، بسیار دلچسب می‌نماید و خواننده مشتاق را از دنیای پر هیاهوی مادی، به عالم آرام معنوی برده، کلید سعادت‌مندی، جاودانگی و سربلندی در دنیا و آخرت را منوط به پایبندی بر اصول اخلاقی و انسانی معرفی می‌کند.

۸. ویژگی‌های زبانی و رسم الخط متن

۱. حروف اضافه و نشانه، به کلمه متصل نوشته شده است؛ مانند: بکنه، هر کرا.
۲. عدم رعایت نکات سجاوندی (نگارشی).
۳. به جای «گ»، «ک» نوشته شده که در تصحیح، از رسم الخط کنونی پیروی شده است.

۱. همان، ص ۱.

۲. مسکویه، جاویدان خرد، ۱۳۷۸، ص ۱۲۷ و ۱۲۸.

۳. قاری گیلانی، ص ۴۸.

۴. در جمع کلماتی که به «ها» غیر ملفوظ ختم می‌شود، «ها» آخر کلمه حذف شده است؛ مانند: لاله‌های به جای لاله‌های
۵. یای بدل از کسره پس از الف، به صورت همزه نوشته شده است؛ مانند: تماشاء انوار ← تماشای انوار.
۶. به کاربردن همزه به جای «ای»؛ مانند: شمه ← شمه‌ای.
۷. جدا نوشتن «ب» زینت در فعل امر و «ن» نفی در فعل منفی؛ مانند: به بین ← بین؛ نه بیند ← نبیند.
۸. حذف فعل مشترک از جمله بعد، به قرینه جمله قبل؛ مانند: «در آن ظرف زهر تعبیه کرده است و این گروه تیغ بیداد و ستم سپرده».
۹. اغلاط املائی؛ مانند: شکرگذاری ← شکر گزاری؛ تغئیر ← تغییر و خار ← خوار.
۱۰. تطابق فعل با فاعل؛ مانند: «فرقه که به زهر خوردن شرط کنند».
۱۱. استعمال ضمیر جمع ذی روح برای غیر ذی روح مانند: «کوههای اقصی ممالک هندوستان درختانی چندی می‌باشد که میوه‌های ایشان به مجرد مالیدن به بدن مرده زنده می‌گرداند
۱۲. ساختن ترکیبات جدید؛ مانند: کرایه سخن نمی‌کند به معنی ارزشمند بودن، ترکیب مسکنت انتما، مانند: مضمون این دعای مسکنت انتمای رقت فزا وصف الحال واقع شود
۱۳. حرف «را» به معنی اختصاص؛ مانند: بر پادشاهان را فرض است که هنر دوست و فضیلت پرور باشند
۱۴. اسم اشاره به کلمه بعد متصل نوشته شده است مانند: اینمرد
۱۵. در ذکر حکایت‌ها از افعالی چون آورده‌اند و گویند استفاده کرده است.
۱۶. مطابقت صفت و موصوف به شیوه زبان عربی؛ مانند: «از غایت حرص و غفلت، قضیه ضروریه مرگ را سخت آسان می‌انگاریم».
۱۷. تنیدگی الفاظ عربی و فارسی؛ مانند: من جانب ← از جانب
- ملاقاتی شدن به معنی رو برو شدن؛ مانند: «روزی مستی در بازاری می‌گذشت و ناگاه شیخ ابوسعید ملاقی شد. عبور سنین به معنی گذشت عمر و علی هذه القیاس به معنی مطابق همین؛ و علی هذه القیاس روزگار با دل حق شناس اطاعت و خدمت را....»
- مرخص نشد به جای اجازه نداد.
- مقویات به معنی تأکید کننده؛ مانند: «مقویات این چیز گویند: شبلی بیمار گشت و....».
۱۸. حرف «ی» را به این صورت «ی» آمده است.
۱۹. علامت خ، م در بالای کلمه نشانه جا به جایی کلمه است، مانند: «می‌خواست که خازن نزد بنویسد»؛ یعنی می‌خواست که نزد خازن بنویسد.
۲۰. فروشان به معنی از دنیا رفتگان
۲۱. متن دارای تصرفات زبانی است، مانند: «شغلات»؛ «از کمال طول امل بشغلات مشاغل اشغال بی مال سوخته»
۲۲. «ت» به صورت «ة» آمده است. مثل: مشوره، ملیه

- ۲۳. کاربرد دواسپہ به جای دواسپه در معنای با سرعت.
- ۲۴. نسخه دارای فصل بندی نیست و با توجه به مفهوم برآمده از متن، فصل بندی و نام گذاری شده است.
- ۲۵. جمع بستن دوباره کلمات جمع؛ مثل: «هر کرا مرگ بیاد است، لذات ها فراموش است».
- ۲۶. کاربرد فراوان جمع مکسر عربی؛ مانند: عوایق، اذکار، مماثل.
- ۲۷. تأخیر صفت پیشین بر موصوف: «برای خرده گرد کرده چند، مانند غنچه مخند».
- ۲۸. مطابقت عدد و معدود به سیاق عربی: «از این سه تحایف لایقه ...».
- ۲۹. مخالفت با قیاس دستوری: حسب الخواش به جای حسب الامر.

